

શ્રીમાતા શ્રીમહારાજી શ્રીમત્સિંહાસનેશ્વરી ।
ચિદગ્નિ-કુण्ड-सम्भूता देवकार्य-समुद्यता ॥ १ ॥

૧. શ્રીમાતા, શ્રીમહારાજી, શ્રીમત્ સિંહાસનેશ્વરી,
ચિદગ્નિકુण्डસંભૂતા, દેવકાર્યસમુદ્યતા.

લલિતાસહસ્રનામ એટલે મા ભગવતીનાં એક હજાર નામ. ૧૮૨^{૧/૨} શ્લોકમાં આ નામો આવેલાં છે. બ્રહ્માંડપુરાણના ઉત્તરખંડમાં ભગવાન હયગ્રીવ અને મહામુનિ અગસ્ત્યના સંવાદરૂપે આ સ્તોત્ર પ્રાપ્ત થયું છે. બ્રહ્માંડપુરાણ મહર્ષિ વેદવ્યાસ રચિત ૧૮ પુરાણોમાંનું અંતિમ પુરાણ એટલે કે ૧૮મું પુરાણ છે. આ નામોનું પારાયણ ગુરુઆજ્ઞા પ્રમાણે કરવું જોઈએ. આ નામાવલીમાં પરામ્બાનાં જે નામો આવે છે તેમાંથી મોટા ભાગનાં નામો શ્રીયંત્રની દેવીઓ તથા અધિષ્ઠાત્રીઓનાં નામ છે. હિન્દુ ધર્મના અતિગૂઢ સ્તોત્રોમાંના આ એક સ્તોત્રમાં શરીરમાં રહેલાં ચક્રોની અને કુંડલિનીના જાગરણની પ્રક્રિયાને પણ ગૂઢ સંકેતો દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. આ નામોની વધારે ગૂઢતા જાણવા માટે સાધના આવશ્યક છે. આ સાધનાનો અધિકાર દીક્ષાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અન્યથા નહીં.

૧ : શ્રીમાતા

માણસના જીવનમાં જ્યારે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે-ત્યારે તે પોતાની માતાનું સ્મરણ કરે છે. ઓ મા, હે મા, ઓ બા વગેરે. ભાષાવિદો પણ કહે છે કે બાળકની first language જાણવી હોય તો તેને દુઃખ આવી પડે કે કાંટો વાગે ત્યારે સહજ ઉદ્ગાર જે ભાષામાં થાય તે તેની માતૃભાષા. મનુષ્યદેહે આપણને જન્મ આપનાર માતાને આપણી જનની કહી છીએ. લૌકિક માતા ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાંથી પસાર થતાં-થતાં ચોર્યાસી લાખ માતાઓ પણ કહી શકાય. આ જ અર્થમાં સહજ તંત્રોક્ત દેવીસૂક્તનો ૨૫મો શ્લોક યાદ આવી ગયો.

યા દેવી સર્વભૂતેષુ માતૃરૂપેણ સંસ્થિતા

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ

જનનીની પણ જનની ચોર્યાસી લાખ જન્મો આપનારી એ જનેતાને આપણે જગતજનની તરીકે પોકારીએ છીએ. માત્ર જગતજનની પરામ્બા જ એક એવી મા છે, જેના શરણમાં જવાથી સર્વ દુઃખોનું શમન થાય છે. જગતજનની, આદ્યાશક્તિ, મા ત્રિપુરસુંદરીનાં નામમાત્રથી જ, સ્મરણમાત્રથી જ હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિ અને અજવાળું પ્રગટે છે. બાળક જે પહેલો શબ્દ-મંત્ર બોલતાં શીખે છે તે 'મા'. જીવનનો આરંભ 'મા'થી થાય છે. મારી જાણ મુજબની ભાષાઓમાં મા માટેનો શબ્દ 'મ'થી જ શરૂ થાય છે. મા, માતા, મધર, મૈયા, માડી, મમ્મી... 'મા' ઉચ્ચારવા માટે કોઈ પ્રયાસ નથી કરવો પડતો.

શ્રીમાતા એમ ઉચ્ચારથી શ્રી એટલે સરસ્વતી અને લક્ષ્મી, એમ પણ અર્થ પ્રગટે છે. શ્રી શબ્દ સંપન્નતા, વૈભવ, સૌંદર્ય અને ઐશ્વર્યનું પણ પ્રતીક છે. આમ આ માતા તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણેય દેવોની માતા છે.

અહીં સહજ યાદ આવે છે...

યા બ્રહ્માચ્યુતશંકરપ્રભૃતિભિર્દેવૈઃ સદા વંદિતા

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ અને બધા દેવો જેને સતત વંદન કરે છે એ મા પરમ ભદ્રારિકા છે. માતાની આગળ 'શ્રી' મૂકવામાં આવ્યો છે, કારણ કે મહાન પુરુષો અને મહાન વસ્તુઓની આગળ 'શ્રી' શબ્દ મૂકવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીયંત્ર, શ્રીફળ વગેરે. માતાનો એક બીજો અર્થ બધું જ પ્રગટાવનારી, બધું જ ઉત્પન્ન કરનારી એ પણ છે.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. બાળપણમાં સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીને મેં પૂછ્યું હતું કે તમને બધાં જ વંદન કરે? તમારા પિતા આવે તો પણ તમને વંદન કરે? અને એમણે હસીને જવાબ આપ્યો હતો, 'હા, પરંતુ જો મારી માતા મને મળવા આવે તો હું તેમને વંદન કરવા જાઉં.' સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ સાધુ માતૃકૃપા અને માતાના આદરને ભૂલી શકતો નથી.

૨ : શ્રીમહારાણી

શ્રીમહારાણી, જગદંબા સમસ્ત બ્રહ્માંડોની નિયંત્રક છે. તેણે જ તમામ બ્રહ્માંડોની રચના કરી છે અને સમગ્ર બ્રહ્માંડોમાં તે વસે છે. એક મત એવો પણ છે કે કરોડો દેવતા અને દેવીઓ પોતાની શક્તિ અને પોતાની સત્તા મા જગદંબા પાસેથી પ્રાપ્ત કરે છે. આથી તેને મહારાણી કહેવામાં આવે છે.

૩ : શ્રીમત્ સિંહાસનેશ્વરી

માતાનું વાહન સિંહ છે, એ સિંહવાહિની છે. રાજા જે આસન ઉપર બેસતા હોય છે તેને પણ સિંહાસન કહે છે. દેવીપુરાણમાં માતાએ સિંહ ઉપર સવારી કરીને મહિષાસુરનો વધ કર્યો હતો. ચૈતન્ય ભૈરવીથી લઈને સંપતપ્રદા ભૈરવી સુધીના જે આઠ મંત્રો છે તેને પણ સિંહાસન કહે છે. આથી પણ માતાને સિંહાસનેશ્વરી કહી છે.

૪ : ચિદગ્નિકુંડસંભૂતા

આ શબ્દનું તાત્પર્ય શિવશક્તિરૂપિણીથી પણ છે, જેણે ચિદરૂપી અગ્નિકુંડમાંથી જન્મ લીધો હતો. અહીં માત્ર અગ્નિ શબ્દ એકલો નથી. અગ્નિનું વિશેષણ ચિદ્ પણ છે. ચિદ્નો અર્થ થાય છે શુદ્ધ જ્ઞાનશક્તિ. શુદ્ધ જ્ઞાન એટલે કે બ્રહ્મ જ અગ્નિની વેદી છે અને તેના દ્વારા જ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. જ્ઞાનનો અગ્નિ કોઈ પણ પ્રકારના સમિધ વિના નિરંતર પ્રગટેલો રહે છે અને તે માયાના અંધકારને દૂર કરે છે. જેવી રીતે દર્પણ વગર પ્રતિબિંબ બની શકતું નથી તેવી જ રીતે ચિત્તિશક્તિ વિના દેશ - કાલાદિ કોઈ દશ્ય પદાર્થ બની શકતો નથી. અર્થાત્ ચિત્તિ જ સર્વસ્વ છે. કોઈ પણ દેશ કે કાળ એવો નથી, જેમાં ચિત્તિ ન હોય. જ્ઞાન એ અગ્નિરૂપ છે અને સંભૂતાનો અર્થ છે જન્મ અથવા પ્રાદુર્ભાવ. જ્ઞાનની વિશેષતાને કારણે જગદંબાનો અગ્નિમાં નિવાસ છે. ચિત્તને અગ્નિકુંડ પણ કહેવામાં આવે છે.

ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયના ૩૭મા શ્લોકમાં ભગવાન કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે...

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्म सात्कुशुतेऽर्जुन,
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निः भस्मासात्कुशुते

तथा

જેમ ભભૂકતો અગ્નિ કરે છે ભસ્મ કાષ્ટ સૌ,
તેમ ચેતેલ જ્ઞાનાગ્નિ કરે છે ભસ્મ કર્મ સૌ.

(गीताध्वनि - डि. घ. मशइवाणा)

જેવી રીતે સમ્યક્ પ્રજ્જ્વલિત અગ્નિ લાકડાંના ભારાને ભસ્મીભૂત કરી દે છે તે જ રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મો ઉપરાંત સંપૂર્ણ કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે.

(ઉપપુરાણ) રેણુકાપુરાણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેવીનું પ્રાગટ્ય યજ્ઞાગ્નિમાંથી થયું છે. ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં રેણુ નામનો એક રાજકુમાર હતો. એણે તપ કરીને દેવી પાસેથી વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. યજ્ઞના અગ્નિમાંથી દેવી પ્રગટ્યાં. તેમનું સ્વરૂપ અત્યંત દિવ્ય હતું. ખૂબ જ ઝડપથી પ્રગટ્યાં. આ શક્તિ જ સમગ્ર બ્રહ્માંડનો આધાર છે. એના સિવાય બીજી કોઈ શક્તિ નથી. બ્રહ્માંડપુરાણમાં એક કથા આવે છે. ભંડાસુરે ઇન્દ્રને ખૂબ ખરાબ રીતે સતાવ્યો. ત્યારે ઇન્દ્રએ યોજનો પહોળી એક વેદી બનાવી. જ્યારે દેવો સ્વયં પોતાના શરીર એ વેદીમાં હોમવાનું વિચારવા લાગ્યા તો અગ્નિમાંથી જ્યોતિ પ્રગટી અને એ જ્યોતિ એટલી ઉજ્જ્વળ, એટલી નિર્મળ હતી કે કરોડો સૂર્ય પણ ઝાંખા લાગે. એ જ્યોતિ એટલી શીતળ હતી કે કરોડો ચંદ્ર પણ તોલે આવે નહીં અને એ જ્યોતિપુંજના મધ્યમાં શ્રીચક્ર હતું. તેનું વર્ણન કરવું શક્ય જ નથી. એ ચક્રના કેન્દ્રબિંદુમાં જગદંબાની અભિવ્યક્તિ થઈ. તેમની છટા સવારના સૂર્ય જેવી હતી. જગતજનની જગદંબાનાં દર્શન કરીને ઇન્દ્ર વગેરે દેવો હર્ષથી અભિભૂત થઈ ગયા અને માતાજીને વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યા.

સપ્તશતીના બીજા અધ્યાયમાં ૧૮મા શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે

ततः समस्तदेवानां तेजोराशिसमुद्भवाम्

સમસ્ત દેવોના તેજસમૂહમાંથી દેવીનું પ્રાગટ્ય થયું.

પ : દેવકાર્યસમઘુતા

દેવોના ઉદ્દેશને પૂરા કરવા સદૈવ તત્પર મા જગદંબાનું પ્રાગટ્ય ભંડાસુર, મહિષાસુર વગેરેના સંહાર માટે થયેલું છે. માર્કંડેયપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે જગદંબા અનાદિ છે. છતાં પણ દેવોનાં કાર્યની સિદ્ધિ માટે વારંવાર અવતાર લે છે.

દુર્ગાસપ્તશતીના અગિયારમા અધ્યાયના ૫૧મા શ્લોકમાં -

ઈત્યં યદા યદા બાધા દાનવોત્થા ભવિષ્યતિ,

તદા તદાવતીર્યાહં કરિષ્યામ્યરિસંક્ષયમ્.

સ્વયં જગદંબાએ કહ્યું છે કે જ્યારે-જ્યારે સંસારમાં દાનવીય વિઘ્નો ઊભાં થશે ત્યારે-ત્યારે અવતાર લઈને હું શત્રુઓનો સંહાર કરીશ.

કુર્મપુરાણ પ્રમાણે હિમવાનને સંબોધિત કરતી વખતે જગદંબાએ કહ્યું કે દેવોનો આર્તનાદ સાંભળીને કાર્યનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખીને પોતાના પિતાની કે જેણે મહેશ્વરનું અપમાન કર્યું હતું, મહેશ્વરની ઉપેક્ષા કરી હતી ત્યાં દયાર્દ્ર બનીને મેનાના ગર્ભથી જન્મ લઈને મેં તમને મારા પિતા બનાવ્યા છે. આ રીતે દેવીના પ્રકાશનું અને આકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આપણે આગળ વિમર્શનું વર્ણન જોવાના છીએ.

યોગવાસિષ્ઠમાં ભગવાન કહે છે કે 'મારા બે આકાર છે. એક સાધારણ તથા બીજો દિવ્ય. સાધારણ આકારમાં હાથ, ભુજા વગેરે છે. જેની પૂજા મૂઢ કરે છે. મારું દિવ્ય સ્વરૂપ અનાદિ છે, જેને આદિ નથી, અંત નથી, જેમાં કોઈ વિગ્રહ નથી, જેને બ્રહ્મ, આત્મા, પરમાત્મા વગેરે કહેવાય છે. એક અન્ય સ્થાન ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે સાધારણ આકાર પણ બે પ્રકારના હોય છે. એક સ્થૂળ આકાર અને બીજો સૂક્ષ્મ આકાર, જ્યારે ગંગાજળ એ ચોથો જ આકાર છે.'

ઉદ્ધ્માનુસહસ્રાભા ચતુર્બાહુ-સમન્વિતા ।
રાગસ્વરૂપ-પાશાઢ્યા ક્રોધાકારાંકુરોજ્જ્વલા ॥ ૨ ॥

૨. ઉદ્ધ્માનુસહસ્રાભા ચતુર્બાહુસમન્વિતા,
રાગસ્વરૂપપાશાઢ્યા ક્રોધાકારાંકુશોજ્જ્વલા.

૬ : ઉદ્ધ્માનુસહસ્રાભા

જગદંબાનો વર્ણ ઊગી રહેલા કરોડો સૂર્યની આભા જેવો પ્રતીત થાય છે.

એમ કહી શકાય કે ઊગી રહેલા સવારના હજારો સૂર્યની આભાતુલ્ય છે. એનાથી એ પ્રતીત થાય છે કે માનો વર્ણ ઘેરો લાલ છે. સ્વતંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લલિતાનો વિશ્વવિગ્રહ (આકાર) તેનો પોતાનો જ પ્રકાશ છે અને રક્તભા એ એનો વિમર્શ છે. તેની આરાધના અને ધ્યાન તે જ રૂપમાં થાય છે. વામકેશ્વરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેવી ત્રિપુરા સ્વયં પોતે જ પોતાનો વાસ્તવિક આકાર છે. લાલ, ઘેરું આકાશ એ તો એની એક અભિવ્યક્તિ છે.

દેવીના ત્રણ વિગ્રહ છે : સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને પર. જેમાં પ્રકાશ અને વિમર્શ ભાવસંનિહિત છે. સ્થૂળ આકાશમાં હાથ, પગ વગેરે બધા જ અવયવોનો સમાવેશ થાય છે. સૂક્ષ્મ આકારમાં માત્ર મંત્ર છે અને પરમાં વાસના, આદર્શ કે માનસિક સૂક્ષ્મરૂપ પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. આ ત્રણમાંથી સ્થૂળ આકારનું વર્ણન આપણે આગળ જતાં જોઈશું.

૭ : ચતુર્બાહુસમન્વિતા

માતાજીને ચાર ભુજાઓ છે. ચાર ભુજા એ અવસ્થાઓ છે : જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યાવસ્થા. આ ચાર અવસ્થાઓને શ્રીલલિતામ્બાની ચાર ભુજાઓના રૂપમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે. માતાજીની આ ચાર અંગદશાઓ તે ઉપલક્ષણ માત્ર છે. પારમાર્થિક સ્વરૂપે નહીં. સુષુપ્તિ વગેરે ત્રણ દશાઓ બંધકારિણી છે. આથી જ માતાનાં આયુધોમાં ઈશુચાપ, પુષ્પબાણ અને પાશ એમ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે હવેનાં નામોમાં જોઈશું.

૮ : રાગસ્વરૂપપાશાઢ્યા

પહેલા દેવીની ચાર ભુજાઓ દર્શાવવામાં આવી. હવે તેમના હાથોમાં જે-જે આયુધ છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ આયુધ ત્રણ પ્રકારનાં છે. રાગ એ પાશ સ્વરૂપ છે. પાશ સ્થૂળરૂપે છે, તો વાસના તેનું સર્વોચ્ચ રૂપ છે. માતાજીના ઉપરના ડાબા હાથમાં છે. આથી જ તે વાયુતત્ત્વ પણ છે. વાયુના પ્રકોપથી પ્રગટતાં ઝંઝાવાતને લીધે સ્વપ્નદશાને ભ્રામક પણ કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં જીવને ભેદાભેદની ભ્રાંતિની અનુભૂતિ થતી હોય છે. આમ સ્વપ્નાત્મક બાહુના આયુધને પાશના રૂપમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું છે. રાગનો વર્ણ લાલ કહેવામાં આવ્યો છે. એ રજોગુણી પણ કહેવાય છે. રાગ એ રજોગુણનું પ્રારંભિક સ્ફુરણ પણ છે.

૯ : ક્રોધાકારાંકુશોજ્જ્વલા

હાથીના અંકુશની જેમ ક્રોધ અને સાંસારિક જ્ઞાન ચમકી રહ્યાં છે.

ક્રોધ એ ઘૃણાનું જ રૂપાંતર છે. આકારનો અર્થ સાંસારિક જ્ઞાન થાય છે. માતાજી પોતાના ડાબા હાથમાં અંકુશ ધારણ કરીને જાજ્વલ્યમાન બની રહી છે. અંકુશ એ ઘૃણા અને સાંસારિક જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. તંત્રરાજના વાસના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મન એ શેરડીના સાંઠાનું ધનુષ્ય છે, રાગ એ પાશ છે. ક્રોધ ઉત્તેજના આપી રહ્યો છે અને પાંચેય સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ ફૂલોની પાંચ પણણરૂપે છે, પરંતુ યોગીનીહૃદયમાં પણ એ ઇચ્છાશક્તિ, અંકુશ, એ ઉત્તેજિત કરનારી જ્ઞાનશક્તિ અને ધનુષ્ય તથા બાણ ક્રિયાશક્તિ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. જગદંબા રાગરૂપી પાશથી બાંધે ય છે અને ક્રોધરૂપી અંકુશથી તાડન કરે છે, પરંતુ આ તો માતાનો અંકુશરૂપી ક્રોધ છે. માતાનો ક્રોધ હોવાથી એ મમતામય છે. માની ગાળ અને ઘીની નાળ સહજ યાદ આવે. આ પ્રકારે મા જીવને અપરા પ્રકૃતિના સ્તર પર બાંધી દે છે. ક્યાંય પણ રાગ કે આસક્તિ થવી તે જ પાશ છે, બંધન છે. આ જગત આમ બંધાયેલું છે. ક્રોધ, દ્વેષ અથવા ઘૃણા એ પ્રકૃતિના અંકુશ છે. જેનાથી વીંધાયેલો માણસ કોઈ પણ પાપ કરવા વિવશ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે પ્રકૃતિ પુરુષને પશુ જેવો બનાવીને વશમાં રાખે છે અને તેને સૃષ્ટિક્રમનાં કાર્ય કરાવે છે.

ચોથો બાહુજ્ઞાનાત્મક તુર્યાવસ્થા છે, જેમાં શિવત્વની પ્રાપ્તિ કરીને જીવ મુક્ત થઈ જાય છે. આથી જ્ઞાનાત્મક સદાશિવને અંકુશના રૂપમાં આયુધ તરીકે નિરૂપિત કરવામાં આવ્યા છે. જેવી રીતે હાથી જેવા વિશાળ પ્રાણીનું નિયંત્રણ અંકુશ કરે છે તે જ રીતે મનુષ્યનું નિયંત્રણ જ્ઞાનરૂપી સદાશિવતત્ત્વથી થાય છે. જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાની અને બીજાની જોડે બંધાયેલો છે ત્યાં સુધી તે પાશબદ્ધ છે અને જે ક્ષણે એ પોતાને તેના પાશમાં બાંધી દે છે તેવો તે તરત જ મુક્ત થઈ જાય છે. પોતાનાથી બંધાવું એ પાશ અને એ પરમતત્ત્વથી બંધાઈ જવું એ પાશમુક્તિ છે.

મનોરૂપેક્ષુ-કોદણ્ડા પન્નતન્માત્ર-સાયકા ।
નિજારુણ-પ્રભાપૂર-મજ્જદ્વહ્માણ્ડ-મણ્ડલા ॥ ૩ ॥